

"СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ" ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ МИНУЛОГО СУМЩИНИ

Звагельський В.Б.

Вже давно помічено, що більшість художніх образів "Слова о полку Ігоревім" базуються на термінах, які в свою чергу означають цілком об'єктивні реалії і часто напряму співвідносяться з конкретними подіями, постатями, явищами.

В цьому повідомленні ми спробуємо розглянути широковідомий заклик Святослава Всеволодовича "Загородите полю ворота своїми острыми стрелами".

Відкриття або закриття воріт в європейській середньовічній літературі сприймалося сучасниками як інформація про оборону або здачу міст. Ці слова є терміном, що відносяться до ряду феодальної лицарської символіки типу "зламати списа", "взяти на щит", "стати у стремено" і т.ін., які широко використовуює і автор "Слова".

В цілому фраза, що розглядається, виглядає досить прозорою і досі не викликала сумнівів, щодо її трактування. Згідно загальноприйнятої думки, йдеться про необхідність перекрити ділянку порубіжжя зі степом, яка внаслідок поразки на Каялі опинилася без захисту, чим незабарилася скористатися половці, тобто "поле". Саме таке тлумачення "поля" як прямого синоніма етноніму "половці" є традиційним, починаючи з видання 1800 року, і подається як єдине можливе у "Словнику-довіднику "Слова о полку Ігоревім". Письмові джерела теж подають кілька прикладів вживання іменника "поле" в значенні степовиків, кочівників, поганих. Очевидно, чітко усвідомлюючи, що "відкриття" або "закриття" воріт є стійким фразеологізмом-компонентом феодальної символіки, який десятки разів використовується літописцями як термін, пов'язаний з конкретними географічними об'єктами, - автор "Слова" теж використовує ці словосполучення. В творі є ще три фрази, які стосуються нашого питання: "затворив Дунаю ворота", "отворяєши Києву врата", "отвори врата Новуграду". Ці приклади повністю відповідають схемі вживання термінів у літописах - йдеться про абсолютно реально географічні об'єкти. Інше питання, що іменник "ворота" має символічне значення, оскільки, зрозуміло, при здобутті міста ніхто особливо не турбувався про відкриття або зачинення воріт - їх ламали, палили, просто ігнорували, здобуваючи місто через проломи у стінах і т.д. Деякі коментатори і, зокрема, акад. Д.Ліхачов наполягають, що у випадку з Дунаєм йдеться про Ярослава Осмомисла, який "затворил ворота своей земли от Дуная", тобто від країн, що знаходяться на Дунаї [1]. Таке прочитання фрази не відповідає традиції вживання словосполучення і порушує систему, якої додержується (як це видно з двох других випадків) і Автор. Йдеться, звичайно, про конкретну місцевість - вузький прохід, який і зветься Залізними воротами [2]. Зрозуміла деяка невпевненість Д.Ліхачова у випадку з Дунаєм, адже в "Слові" є приклад, коли система порушується ще більше. Це ситуація з іменником "поле", коли розглядати його традиційно, де "поле" це половці.

Враховуючи надзвичайну точність і доцільність Автора при використанні тієї чи іншої лексеми, його бездоганний поетичний слух, а також педантичне дотримання логіки "конкретності художнього

образу, що лежить в основі терміну" [3], ми можемо дійти таких висновків. У трьох з чотирьох випадків вживання широковідомого фразеологізму (фактично - терміну) з "воротами" Автор дотримується традиційного підходу, будуючи стрункий семантичний ряд, який складається з назв географічних об'єктів - Києва, Новгород, Дунаю. В четвертому ж випадку - з фразою, яку ми розглядаємо - він або, виявляючи непослідовність, припустився помилки, або свідомо вдався до порушення цього ряду, ввівши до його складу явно недоречних тут "половців", якщо так розуміти, згідно сучасних тлумачень, "поле". Ми не маємо жодної підстави, щоб стверджувати перше, і не бачимо логіки у другому.

В цій ситуації є й третій варіант - помилка криється не в самому творі, а в невірному тлумаченні лексеми "поле". Для цілісності семантичного ряду необхідно, щоб цей іменник означав не половців, а географічний об'єкт.

Іпатіївський літопис містить майже паралельну фразу з докором Святослава Київського: "не воздержавше уности отвориша ворота на Руськую землю". Співставивши цю фразу з тією, яку ми розглядаємо, можна дійти висновку, що літописець ототожнював Поле з певною територією Руської землі.

Аналізуючи ситуацію з "воротами поля", необхідно зазначити, що окремі дослідники зверталися до цього питання, очевидно, відчуваючи, що йдеться про якусь більш конкретну річ, ніж умовність художнього образу, в основі якого покладено теж досить умовну в географічному плані ділянку порубіжжя зі Степом. Б.Рибаков спробував окреслити розташування "воріт", які, на його думку, знаходилися в районі м.Вир (сучасне Білопілля). О.Зайцев зазначив, що під "полем", очевидно, розумілася територія межиріччя Сейму і Псла [4]. Розвинув цю думку з залученням археологічних матеріалів Ю.Моргунов, який визначив логіку спорудження "воріт" - міст-фортець у вузькому проході на землі Русі в районі Виру.

Вся складність вирішення питання щодо локалізації "воріт поля" обумовлювалась тим, що під іменником "поле" дослідники вбачали збірне "половці".

В давньоруських літописах десятки разів зустрічається іменник "поле" як ворожа або така, що знаходиться за межами Русі територія. Це випадки типу поле Половецьке, Татарське. Ці назви не мають чіткої географічної прив'язки і в більшості випадків вказують на землі, що знаходилися за Ворсклою, Доном, за південними околицями держави. Кілька разів трапляється вживання лексеми і в значенні "половці", тобто в тому ж смислі, який вбачають дослідники і у фразі "Слова". Але, виявляється, літописці вживали цей іменник ще в одному значенні - для позначення цілком конкретного географічного простору. Під 1146, 1147 (двічі), 1159 (двічі), 1160 (двічі), 1184 роками в Іпатіївському та під 1159 - у Лаврентіївському літописах однозначно йдеться про "поле" як назву внутрішньої території давньоруської держави. Завдяки контексту, багатому на назви інших географічних об'єктів, маємо можливість в загальних рисах окреслити розташування Поля. Це велика, відносно маловодна смуга землі (умовно її можна називати суходолом), що пролягала від району Курська до Задесення та між середнім Сеймом - верхів'ям Сули. Найбільш вузьке її місце було між Виром та Сеймом, де, як ми вже зазначали, на думку вчених, і знаходилися "ворота".

Цим Полем, оминаючи Посульську лінію оборони з півночі, і намагалися проходити на Чернігів та Київ половці. Саме ця ділянка руського порубіжжя і опинилася відкритою внаслідок поразки на Каялі -

"ворота" в Руську землю, тобто у Поле, залишилися без охорони. Сюди і вдерлися половці на чолі з ханом Гзою. Але вони не пішли по Полю, а, перетнувши його, напали на Путивль. Кончак же, як відомо, рушив на Переяслав.

Все це дає змогу зовсім інакше сприймати фразу "Слова" "загородите Полю ворота своїми острыми стрелами", адже йшлося про цілком конкретний регіон - саме сюди і поспішив направити війська Святослав Всеволодович. Таким чином, цей заклик великого князя був актуальним і мав сенс лише до приходу половців на верхнє Посулля до Поля, тобто в район Виру. Пізніше, навпаки, він був би згубним, оскільки, зачинивши, "загородивши" половцям "ворота" до відступу, означало б затримати ворота на своїй землі, яка була спустошеною і не здатною в тих умовах до боротьби [5].

Вищенаведені дані розширюють кількість інформації, що стосується південно-східного регіону Русі XII століття. Подальші дослідження, очевидно, дадуть змогу говорити про Поле як про своєрідний, обумовлений природними особливостями коридор, що зв'язував Придніпров'я з Подонням і використовувався не лише за часів давньоруської держави, а й раніше як зона сполучень і територія поступового пересування племенних угруповань та племен на середній Дон.

SUMMARY

The basis of the article forms the analysis of wellknown phrase from "The Lay of Igor's Host" and of facts from ancient chronicles of Kyivska Rus. The author take under consideration the word "field" and gives it new interpretation. In many places of the chronicles this word should be regarded as a proper name on of the given region that is situated on the south-east frontier of Kyivska Rus.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Лихачев Д.С. "Слово о полку Игореве" и культура его времени. - Л., 1985. - С.212-215, 225.
2. Махновець Л. Про автора "Слова о полку Игоревім". К., 1989. - С.59.
3. Лихачев Д.С. - Вказ.праця - С.214.
4. Зайцев А.К. Черниговское княжество // Древнерусские княжества X-XIII вв.-М.,1975.- с.96.
5. Ці дані слід розглядати лише як опосередковані в питаннях часу створення пам'ятки або написання "золотого слова".

Поступила в редколлегию 12 мая 1994 г.

УДК 32 (477) (09)

СИСТЕМА ОСВІЧЕНОГО АБСОЛЮТИЗМУ В ІСТОРІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ

Буцєвицький В.С.

В сучасних умовах, коли нова політична система суспільства в Україні знаходиться в стадії формування, велике значення набуває вивчення досвіду минулого. Це, по-перше, застереже від негативних наслідків, які мали місце в політичній історії нашої республіки; по-друге, допоможе уникнути помилок в процесі розбудови держави; по-третє, збагатить практику новими ідеями, які можуть бути втіленими в життя в майбутньому.

Одним з яскравих явищ в політичному житті Австрії ХІХ ст., куди в той час входили землі Західної України, став, так званий, "освічений абсолютизм". Важко назвати якусь іншу настільки оригінальну по суті і змісту, повну протиріч політичну систему, яка б була відома під цією